

Апстракт: Најстарији сачувани чешки путописи о Балкану из 16. и 17. века представљају записе чланова мисија хабзбуршких царева који су одлазили код турског султана са задатком да преговарају о условима примирја. На путу до Константинопоља путописци су пролазили преко Балкана углавном истом или сличном рутом, и сваки од њих је на свој начин описивао земље, народе и обичаје које су на том путу упознавали. Најстарији путописи писани на латинском и чешком језику из пера Вацлава Будовеца из Будова, Вацлава Вратислава из Митровица и Хержмана Черњина из Худењица доносе информације о Османском царству, али описују и авантуре које су путописци на путу до Константинопоља доживели. Путници за Константинопољ Балкан су видели као део Европе под Османским царством, иако не користе овај појам нити у географском нити у културолошком смислу. У овим путописима препознају се и почеци стварања стереотипних представа о Балкану, које ће бити уцртане у „менталне мапе“ каснијих чешких путописаца који су описивали овај регион у свим другачијим историјским околностима. И касније ће Балкан бити пре свега посматран као подручје карактеристично по османском наслеђу.

Кључне речи: Чешки путопис, Трајанов пут, Османско царство, Балкан, Вацлав Будовец из Будова, Вацлав Вратислав из Митровица, Хержман Черњин из Худењица, путописне „менталне мапе“, стереотипи

Када је реч о чешким књижевним путописима и путописању које је имало за циљ да упозна чешку средину са одликама и посебностима Балкана, мора се имати у виду да је овај појам, који одређује географско подручје Балканског полуострва, временом добијао и шире значење. Постепено се формирало и препознавало одређено стереотипно схватање овог географског и културно-историјског подручја. На основу изучавања чешких путописа од 15. века до данас уочено је да се границе „менталних мапа“ чешких аутора разликују од реално прихваћених географских граница и да Балкан за чешке путописце пре свега представља специфичну историјско-културолошку област. Чак и касније, током 19. и 20. века, када чешки књижевни путопис доживљава свој процват, ретко који чешки путописац има јасну представу о географским границама Балканског полуострва.¹ У тим каснијим путописима чешки аутори не одређују прецизно да ли под балканским регионом подразумевају и области које чине Ду-

1 О овоме више у: Корда-Петровић, Александра, „Слика Балкана у чешкој путописној књижевности“, *Зборник Мајице српске за славистику* 83, Нови Сад, 2013, стр. 61–76.

навску и Панонску равницу или пак сматрају да све што је северно од река Саве и Дунава не припада Балкану. За већину ових аутора појам Балкана одређује заједничка историја овог региона. Балкан је за чешке ауторе од давнина препознатан као специфичан друштвено-политички и културно-историјски регион у коме се прожимају различите културне, верске и фолклорне посебности, а пре свега под тим појмом подразумевале су се све земље које су настале распадом Османског царства (Турска, Грчка, Бугарска, Србија, Румунија, Македонија, Босна и Херцеговина, Албанија и Црна Гора). Дакле, Балкан је пре свега био посматран као подручје карактеристично по османском наслеђу.

Сам појам Балкана разматраћемо у значењу које поставља Марија Тодорова у књизи *Имагинарни Балкан* (Београд, 2006). Реч је о сагледавању овог појма као метафоре и као категорије коју одређује културна традиција и наслеђе.² С тим у вези блиско су повезани и појмови „балканизам“ и „оријентализам“, који представљају најистрајније и најдоминантније „менталне обрасце“ у стварању слике о Балкану, и то не само у чешким књижевним путописима. У самом корену стварања стереотипних представа о Балкану налазе се многи историјски, социолошки и културолошки фактори, али један од њих је свакако и слика коју су Чеси одавно стекли на основу првих путописних записа са овог подручја. Тако су путници за Константинопољ Балкан видели као део Европе под Османским царством, иако нису користили појам Балкан нити у географском нити у културолошком смислу.

Балкан долази у фокус чешких путописаца онда када су политичке околности и опасност од продора Турака усмериле пажњу на Османско царство и Константинопољ. Половином 15. века Турци су освојили Цариград, да би у првој четвртини 16. века преко Србије напредовали кроз Угарску, а после Мохачке битке (1526) почињу да надиру према Бечу. Најстарији сачувани путописи из угарских земаља о Балкану представљају заправо записе чланова дипломатских мисија, који су одлазили код турског султана са задатком да преговарају о условима примирја. На путу до Константинопоља путописци су пролазили преко Балкана, углавном истом или сличном рутом, и свако од њих је на свој начин описивао земље, народе и обичаје које је на том путу упознавао. Још почетком 15. века Југоисточна Европа постаје занимљива дестинација за путописце. Чешке читаоце интересује све што се тиче турске културе и обичаја, јер се о томе веома мало знало. Био је то далек и непознат свет. Најстарији чешки записи са путовања на Балкан, писани на латинском, имали су пре

2 Традиција и наслеђе нису идентични појмови. Њих спаја чињеница да су повезани са процесом преношења. Ипак, за разлику од традиције, наслеђе не подразумева активан процес свесног избора међу елементима сачуваним из прошлости већ се односи на све што се сачувало, свиђало се то нама или не (Todorova 2006: 21).

свега информативни и политички значај.³ Требало је боље упознати непријатеља како би се од њега успешније бранило. Тек записи Вацлава Будовца из Будова, Вацлава Вратислава из Митровица и Хержмана Черњина из Худењица садрже одлике путописа у којима се описује Османско царство, другачија култура и вера, али и авантуре које су путописци на путу до Константинопоља доживели.

Трајановим путем

У најстаријем сачуваном чешком путопису трговца Мартина Кабатњика (Martin Kabátník, 1428–1503), који је био неписмен, те је своја запажања са путовања до Свете земље из 1491. диктирао локалном писару из Литомишла, помиње се путовање до Константинопоља:

Од Дунава преко земље Турске преко реке преко високе планине и преко јужних долина, онеде се месца и села налазе уз реку, али река и на великој удаљености једно од другој, и тако све до Константинопоља. До Константинопоља од Дунава ишли смо преко недеље, али удаљеност у миљама не знам, јер се од Дунава миље не могу сачунавати. (Kabátník 1961: 79)⁴

Кабатњиков путопис, обима 73 листа, објављен је на старочешком језику 1539. под називом *Пути из Чешке до Јерусалема и Египта Мартина Кабатњика из Литомишла* (Cesta z Czech do Geruzalému a Egipta Martina Kabátníka z Lijtomysse). Значај овог путописа није у опису путникових запажања и доживљаја већ у географским подацима о Светој земљи, Турској и Египту. Из овог најстаријег сачуваног путописа не сазнајемо детаље о траси путовања до Константинопоља, али доказујемо чињеницу да су први чешки путници у Свету земљу ишли и копненом трасом, а не само уобичајеним морским путем из Северне Италије.

У књизи Михаила Поповића *Од Будима до Константинопоља. Via Traiana у светлу јужноисточне литературе у периоду од 14. до 16. века* (2017)⁵ налази се историјска скица Трајановог пута којим су пролазили путописци на путу од Угарске до Константинопоља. На мапи су забележена следећа већа места и градови: Сечуј – Мохач – Београд – Ниш – Софија – Пловдив – Адријанопољ – Константинопољ.⁶ Назив Трајанов пут користи се у путописним извештајима од

3 О сачуваним рукописима на латинском и немачком језику више у Erika Brtánová, „Od dokumentárnosti k beletrizácii. Obraz Balkánu v staršej slovenskej literatúre“, *Slovenská literatúra* 65, бр. 5, стр. 332–351.

4 Овај, као и сви остали преводи са чешког – А. Корда-Петровић.

5 Књига је произашла из магистарског рада који је аутор одбранио на Институту за византологију и новогрчке студије Универзитета у Бечу.

6 Детаљније мапе обележавају градове и места у Угарској и Србији који се помињу у путописима од 14. до 16. века: Сечуј – Мохач – Каранац – Смедерево – Јагодина –

16. века (Поповић 2017: 34). Пре тога уобичајени назив био је „војна цеста“, који користи и чешки историчар и балканолог Константин Јиречек (1854–1918), аутор књиге *Војна цеста од Београда до Цариграда и балкански кланци* (1877). Према Јиречеку, тај пут је био једина копнена веза између Истока и Запада, а у правцу његовог пружања Турци су започели своје освајачке походе ка Европи. Поповић сматра да се први описи овог пута налазе у *иџинерерима*, врсти водича, плана пута или успомена са путовања, који су „у средњем веку у Европи носили претежно хришћанско обележје, као, на пример, казивања о ходочашћима или крсташким ратовима. Поред тога постоје извештаји са путовања у политичке, дипломатске и комерцијалне сврхе“ (Поповић 2017: 36).

Можемо само претпоставити да је постојао и неки несачувани *иџинерер* о Балкану, написан из пера чешког путника, али и оно што је данас доступно истраживачима често је обавијено маглом непознаница. У 15. и 16. веку у Европи су биле познате и брошуре типа *turcika*, које су пружале информације о Османском царству, пре свега у периоду када се осећао страх од турске најезде, те је било потребно сазнати више о непријатељу. Посебно је интересантно што су неке од првих информација о Турској међу Чехе (и Пољаке) стигле захваљујући једном Србину. Наиме, један од најстаријих сачуваних текстова у коме се описује Турско царство, пре свега његова унутрашња структура и војска, јесу *Јаничарове усйомене или Турска хроника*, настале у периоду између 1469. и 1501. године, дело Константина Михаиловића из Островице. О самом Константину нема пуно поузданих података. Поповић наводи да је рођен 1453. у Островици, али и да до данас није утврђено где се налази ово место. Током 1453. служио је у одреду српских коњаника у Новом Брду, које је српски деспот Ђурађ Бранковић морао да стави на располагање турском султану Мехмеду II за освајање Константинопоља. Када је доспео у турско ропство, Константин је био додељен одреду јаничара и тако је учествовао у турској опсади Београда и походима на Пелопонез и Влашку. Године 1463. именован је за команданта малог утврђења Звечај на Врбасу у Босни, које се исте године у јесен предало Угарима (Поповић 2017: 55–56). Тако је некако доспео у Чешку, Пољску или Мађарску⁷, где настаје његово дело, данас сачувано у чешкој и

Параћин – Ражањ – Алексинац – Веле Поље – Ниш – Ново Село – Пирот; Мапа кроз Бугарску: Димитровград – Калатина – Драгаман – Алдомировци – Софија – Вакарел – Ихтиман – Порга Трајана – Пазарџик – Говедаре – Пловдив – Конуш – Вирово – Харманли – Свиленград; Мапа кроз Турску: Черномен – Адријанопољ – Хавса – Бабаески – Лухебургоз – Друзипара – Силиври – Селимпаша – Кумбургоз – Бујукчекме – Кучукчекмеце – Константинопољ (Поповић 2017: 10–15).

⁷ Гордана Јовановић у тексту „Константин Михаиловић из Островице, *Јаничарове усйомене или Турска хроника*. Пример пољско-чешко-српских веза у средњем веку“ (Зборник *Од Мораве до Мораве*, Брно – Нови Сад, 2011, стр. 243–252) наводи до сада постојеће претпоставке где је могао живети Константин Михаиловић после ослобођења

пољској редакцији. Оригинал није сачуван и остаје питање на ком језику и којим писмом је био првобитно написан. Сматра се да је сачувана пољска редакција заправо превод са чешког језика (у чешком издању штампан 1565), а искључује се могућност да је то могао бити српскословенски или средњовековни српски језик. Претпоставка је да је он само био приповедач чије су речи други записивали. То се аргументује тезом да је мало вероватно да је Константин, у већ подмаклим годинама, био у стању да тако добро научи чешки или пољски (Јовановић 2011: 250). Научници се слажу да ови мемоари садрже вредне податке о Турском царству и да је Константин овим делом понудио Чесима и Пољацима информације о Османлијама, турској војсци, исламској вери и обичајима, али је представио и своју земљу, Србију. Наравно, овде није реч о путопису у данашњем значењу, већ о једној врсти мемоара, успомена с пута или биографије, који су врло често диктирани писарима или записивани као препричавање туђих успомена.

Путописи на латинском језику

Најстарији сачувани аутентични записи о Балкану писани су на латинском језику и у највећем броју случајева су их састављали чланови дипломатских мисија које су хабзбуршки цареви упућивали у Константинопољ. Можемо претпоставити да су неки од тих извештаја и политичко-економских експертиза стизали и до Чеха. Иако се овде још увек не ради о путописним текстовима, а врло често аутори нису ни били Чеси, ово су биле информације о Балкану „из прве руке“. Тако се Ханс Дерншвам (Hans Dernschwam, 1494–1567), Немац рођен у месту Брикс (данас Мост у Чешкој), прикључио царском посланству упућеном султану Сулејману I, на чијем је челу био Антун Вранчић, бискуп из Печуја. То посланство боравило је у Константинопољу од лета 1553. до лета 1555. године. Своје експертизе и извештаје за дворску канцеларију и породицу Фугер, у чијој служби је био, писао је по повратку у Банску Бистрицу (Поповић 2017: 75). Дерншвам описује економске прилике у Турском царству, али такође помиње територије и народе који насељавају области дуж Трајановог пута. Тако описује регион између Јагодине и Ражња:

На друму са леве стране је лоше направљена колиба покривена сламом. Поред ње је дрвени крст. То би требало да је рашка црква [...] до тамо смо путовали преко брежуљака и брдовитих терена, који су некада давно били плодни. Уз друм нисмо видели ниједно село, јер су сва удаљена од друма... (Поповић 2017: 75)⁸

од турског ропства и где је написао своје дело. Иако су К. Јиречек и Ђ. Живановић сматрали да је живео у Пољској, ауторка износи своју аргументовану сумњу.

8 Поповић наводи извор овог цитата: Franz Babinger, Hans Dernschwam, Tögebuch

Оно што нам се овде чини значајнијим за нашу тему је мапирање пута којим се посланство кретало. Путовали су запрежним колима преко Будима, Петроварадина, Београда, Смедерева, Јагодине, Ниша, Пирота, Софије, Пловдива, Свиленграда, Адријанопоља и Силиврија до Константинопоља. Овом рутом, којом су прошли Дерншвам и Вранчић, кретали су се и потоњи чешки чланови царског посланства.

Другачији пример најранијих записа о Балкану налази се у спису који има одлике верске полемике чији је аутор Вацлав Будовец из Будова (Václav Budovec z Budova, 1551–1621). Поттицао је из добродостојеће породице која је припадала Чешкој браћи,⁹ тако да се школовао на европским универзитетима и боравио на племићким дворovima. Пропутовао је Италију, Немачку, Француску, Енглеску, Данску и Холандију. Због свог искуства био је изабран за хофмештара¹⁰ царевог изасланства које је послато турском султану.¹¹ Будовец на пут креће у новембру 1578. из Беча бродом Дунавом, до Острогона и Будимског пашалука. Као претходница, јашући на коњима дванаест дана стигао је до Цариграда, док су остали чланови изасланства пловили до Београда, а затим запрегом преко Ниша и Софије и тек 1. јануара стигли у Цариград (Kunský 1961: 116). У Цариграду Будовец проводи четири године, а путописне записе са овог путовања препознајемо у његовој књизи *Anti-alkoran* (1614), која представља верску полемику о карактеру исламске и хришћанске вере. Као припадник Чешке браће страсно и пристрасно брани хришћанство, али истовремено мудро анализира веру и културу ислама. У том смислу његов спис садржи описе и информације о другој култури. Књига је написана на латинском. У првом делу садржи опис садржаја Курана, у другом делу побија Мухамедово учење, а у трећем се посвећује сликању будућности хришћанства.

Током боравка у Цариграду, Будовец је научио турски и арапски, водио је верске и политичке полемике са Турцима, али и са припад-

einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553/55) nach der Urschrift im Fugger-Archiv (Studien zur Fugger-Geschichte 7). München, Leipzig 1923 (novo izdanje, 2014).

9 Чешка браћа (Jednota bratrská) прво су се формирали као покрет који је деловао у духу хуситске традиције, а затим прерастају у верску заједницу 1457. године. У почетку су имали карактер верске секте, а за своје учење прихватају ставове Петра Хелчицког. На почетку заступају конзервативна схватања, воде изоловани живот и негативно се односе према друштву. Једино правило и закон за њих било је Свето писмо. У периоду реформације имају улогу носилаца ширења образовања. Њихов пад настаје после Битке на Белој гори 1620, после чега су чланови ове заједнице протеривани из земље. Из њихових редова израстају најеминентнији културни посленици као нпр. Јан Блахослав и Јан Амос Коменски.

10 Хофмештар – управник племићког, владарског двора.

11 Изасланства хабзбуршких царева турским султанима била су слата од 1568. године после склапања мира са Турцима. Ова пракса настављена је и у време владавине царева Максимилијана II и Рудолфа II.

ницима других вера. У својим белешкама, писаним на латинском, помиње и да је набавио одломке из латинског превода Курана и да му је то послужило да састави полемичко дело. Из једног одломка који се налази у антологији најстаријих чешких путописа, коју је саставио Кунски, можемо прочитати како Будовец посматра Турке као велике, али заблуделе вернике. Тврди да турски војници, али и остали народ, уз себе често носи Куран, али света књига написана је на арапском, те је ретко ко чита и разуме. Самог Мухамеда назива преварантом, лажовом, бедником и сводником. У овом спису Будовец испољава велики отпор према исламу, па чак грубост и мржњу. Намера му је била, како сам наглашава, да упозори хришћански свет на опасност од турских освајања, као и да охрабри све оне који су се нашли у турском заточеништву да се не одричу своје вере и не прелазе у ислам (Budovec 1961: 118). Данашњем читаоцу његови ставови у великој мери делују нетолерантно.

Како се историја често поиграва личним судбинама, доказ је и чињеница да је и сам Будовец био жртва верске и политичке нетолерантности. Као припадник Чешке браће, после одлучујуће битке на Белој гори (1620), био је један од двадесет седам чешких великодостојника који су погубљени на Староградском тргу у Прагу 1621. године.¹²

Путописи на чешком језику

Аутор најстаријег сачуваног путописа о Балкану који је написан на чешком језику је Вацлав Вратислав из Митровица (Václav Vratislav z Mitrovic, 1576–1635), познат под надимком Туречек. Потиче из старе католичке племићке породице Вратислава, а образовање је стекао у језуитским школама. Остварила му се жеља да као петнаестогодишњи младић, на препоруку својих стричева, једног каштелана Прашког замка, а другог каштелана на Карлштејну, буде позван да буде паж у личној служби Фридриха Креквица, вође изасланства цара Рудолфа II. Изасланство је требало да путује у дипломатску мисију код турског султана. У време владавине Рудолфа II био је уговорен мир са Турцима, али су на ободима Турског царства, у Угарској, Крањској и Хрватској, често избијали експеси са обласним беговима. Турци су 1590. године хтели да обнове ратно стање, али Рудолф II је успео да договори продужетак мира под условом да његово изасланство однесе султану Мураду III, осим уобичајеног годишњег дара у износу тридесет хиљада дуката, још и различите драгоцености и на-

¹² Битка на Белој гори одиграла се 7. новембра 1620. у близини Прага, Чеси губе битку и самосталност. Чешка војска састављена углавном од припадника чешког племства и протестаната сукобила се са војском римског цара и војском немачке католичке лиге. После изгубљене битке, над следбеницима Чешке браће уследио је погром, а на Староградском тргу у Прагу 1621. јавно је погубљено 27 чешких племића и побуњеника као пример одмазде Хабзбурга због сталезког устанка.

кит. Царево изасланство бројало је више од педесет људи, који су се 1. октобра 1591. године уобичајеним путем упутили у Цариград из Беча, пловећи „шифтом“ Дунавом, преко Будима и Београда, а одатле по старом римском путу на коњима и запрежним колима долином Мораве преко Ниша до Пирота и Софије. Потом су се спуштали долином Марице до Пловдива и даље до Цариграда. У Цариград су стигли 28. новембра, после 55 дана путовања, од чега су се 18 дана одмарали (Kunský 1961: 160). Ова мисија добре воље није имала срећан епилог. Наиме, иако су султан и везири били задовољни даровима, у међувремену је непријатељ Хабзбурговаца, велики везир Синан-паша, предузео нове упаде у Бихаћ на западној граници Босне, због чега је вођа изасланика Креквиц оптужио Турке за издају и постао актер дипломатске афере (Tesař 2013: 18). Убрзо су Турци преживели пораз код Сиска у средњој Хрватској, када су два султанова сина изгубила живот у јулу 1593. године. Као гест одмазде Креквиц и цела његова свита били су заточени у Цариграду. Ту почиње агонија заточеништва по турским тамницама и на галијама, да би их ослободио тек нови султан Мехмед III године 1595, после смрти Синан-паше. Вратислав по повратку у домовину добија надимак Туречек и после четири године, 1599, пише успомене са овог „путовања“.

Вратиславов путопис носи назив *Доживљаји Вацлава Вратишслава из Миштровица, које је у турском главном граду Константинопољу доживео, у заточенишћу свом 1591. искусио и по срећном повраћку у домовину године 1599. записо* (Přihody Václava Vratislava z Mitrovic, kteréž v tureckém hlavním městě Constantinopoli viděl, v zajetí svém 1591 zkusil a po šťastném do vlasti se navrácení sám léta 1599 sepsal). Чешки филолог Јан Гебауер назвао је овај путопис „бисером чешке књижевности“, јер су га чешки читаоци добро примили због великог броја описаних авантура које прате основну линију пута царевог изасланства. У путопису се нижу духовити и ведри описи догађаја из угла младића авантуристичког духа, чија се лагодна авантура дипломатске мисије завршила у тамници суровог оријенталног непријатеља. Језик овог једноставног, али ефектног описа „додуше је покварен латинизмима и германизмима, који су тада били у моди, али ипак је очувао своју народну чистоту“ (Kunský 1961: 161).

Представник чешког просветитељства, Франтишек Мартин Пелцл (František Martin Pelcl), штампао је овај рукопис 1777. године као прву књигу чешке старе књижевности, како би била узор неисквареног чешког говора. Целокупни путопис састоји се из прве књиге, у којој аутор описује пут од Беча до Константинопоља и чини четвртину укупног дела. Текст овде има одлике дневничког записа, хронолошки се прате догађаји по данима и наводи се доста чињеница и података. Аутор описује пределе, замкове, места, зграде (турска купатила, болнице, кафане, хришћанске цркве и џамије), бележи турске обичаје које често упоређује са хришћанским. Друга

књига посвећена је опису боравка царске делегације на султановом двору и свим догађајима у вези са тим. Овде одступа од хронологије записа догађаја, а текст добија карактер репортаже. Превладава субјективни доживљај града, аутор посматра начин живота и обичаје, даје опис султанових пријема, описује изглед турских жена, али и приповеда о дипломатски неповољној ситуацији која ће довести до утамничења чланова делегације. Трећа књига је најобимнија, чини половину укупног путописа и посвећена је догађајима који су уследили пошто је избио нови ратни сукоб, а Вратислав и остали чланови изасланства пролазили кроз голготу турских тамница и принудног рада. Последњи, четврти део посвећен је опису повратка чланова делегације у домовину, а сам повратак описан је више као бег и спасавање од невоља (Tesař 2013: 8–9).

У књизи Јосефа Кунског *Чешки иуџојисци* (1961) садржани су одломци из најстаријих чешких путописа, тако да књига представља неку врсту антологије најстаријих чешких путописа. Из путописа Вацлава Вратислава издвојено је девет фрагмената на основу којих можемо добити представу о карактеру и стилу овог текста. За нашу тему чини нам се значајним одломак у коме је описан прелазак на турску територију. Вратислав наглашава да турска земља почиње у Острогону, где се њихов брод зауставио и сусрео са турском патролом која их је срдечно дочекала и одредила групу јаничара, који ће даље, као турска пратња, пловити са њима до Београда. Аутор одушевљено описује изглед турских војника, који су скупочено одевени, јашу богато украшене коње, али описује и срдачност са којом су дочекани (Vratislav 1961: 163). Ова свита даље бродовима плови поред Вишеграда, Мароча, Ваца, Будимпеште, Пакса, Толна, Змајевца, Вуковара, Сатина, Илока, Черевиха, Петроварадина, Сремских Карловаца, Титела, Старог Сланкамена до Београда.¹³

У Београду. Двадесет другог octobris (октобра) угледали смо Београд, до кога се обале Драве и Тисе у Дунав стапају. На том месту лежи Београд, где се Сава са Дунавом састаје. Као на последњем превоју овог обронка налази се стари град старински грађен. Многим кулама са двоструким зидовима опасан; са две стране ове реке које сам поменуо, према њему теку. На оној страни где се налази тло, на доста високом врху постоји опасани замак са многим и високим кулама од тесаног квадратног камена саграђен. Испред града је много изграђених кућа и постоји велико предграђе, у коме живе различити народи, као што су Турци, Грци, Јевреји, Угари, Далматинци, Трансилванци и многи други. У свим турским областима предграђа су увек већа од градова; заједно одају утисак великих градова. У том граду ништа посебно се не може видети,

13 Мартин Тесарж у наведеном раду детаљно наводи руту којом је Вратислав прошао, наводећи извор који је користио: Bejblík, Alois, „Identifikace míst kterými procházelo císařské poselstvo cestou do Sařhradu“; u: Vratislav z Mitrovic, Václav: *Přihody Václava Vratislava z Mitrovic*, Praha, 1977, str. 147–148.

осим трговачког дома у коме трговци своју робу сабирају и узајамно размењују /.../ Одавде се као кроз отворену капију све лоше у Угарску преливало, због чега сада овај народ испашта. Има томе откако је краљ Лудвик поражен и убијен, Будим, главни град, поражен, Трансилванија поробљена. Острогон и друга утврђења освојена; некада славно краљевство насиље трпи, околни народи од великог страха вену, а ми, јадни Чеси, много смо беде и зла кроз тадашњи рат у Угарској претрпели, небројена *summa* новца из земље је изнесена, небројено много значајних, врлих људи и наших драгих пријатеља Чеха у Угарској је остало и убијено, тако да Угарска земља нема више исти значај. И уколико нам Господ Бог не изволи пружити своју божанску помоћ, постоји бојазан да упадну и у Угарску, а на крају и у нашу милу отаџбину, коју милостиво врховни Бог сачувати хтеде. За то засад не постоји никаква права љубав и слога међу нама, они прави Чеси и деца отаџбине који нешто вреде погинули су и веома мало их остаде, а велики је број оних који би захвални били да страни народи у ове земље упадну и ово славно краљевство униште... (Vratislav 1961: 163–164).

Вратислав је фасциниран положајем Константинопоља, не чуди се што је управо ту настао центар моћног царства: „Лежи у Европи, тик пред очима има Азију и Египат, са десне стране Африку, са чијим земљама нити градовима се не дотиче, али су са њима повезани морем“ (Vratislav 1961: 164). Описује Босфор и богатство риба у мору. За рибарење и припрему рибе задужени су Грци, док Турци строго поштују Куран и не једу „нечисте“ рибе, нити пију алкохол. Међутим, Турци пију у тајности, а када у пијанству буду откривени, за казну добијају батине. Следи поглавље о турским забавама, описују се трке на хиподрому и рвачка надметања. Вратислав детаљно описује свечане игре којима је присуствовао, изглед и одела такмичара који се надмећу у различитим вештинама. Задивљен је чистим витештвом које показују Турци и грди своје земљаке који на слављима умеју само да се наједу, напију и са неистомишљеницима посвађају. Аутор путописа има дар да фокусира одређене појаве које потом коментарише и изводи своје закључке. Тако на пример препричава како је на једном тргу видео „сиротог Грка“ који продаје у кавезу птице. Пришао му је „побожни Турчин“ и купио све птице, а затим је једну по једну стављао на длан, зазивајући Алаха, и пуштао птице на слободу. Вратислав констатује да је тиме Турчин вероватно сматрао да је учинио велику милост Мухамеду и Богу, очекујући да му се добрим врати ово дело (Vratislav 1961: 166).

У поглављима „Заробљавање изасланика“, „У тамници“, „На галији“ и „У Црној кули“, Вратислав описују лично искуство, суровост тамничара и тешке услове у турским тамницама: „Нити један смртник док то не искуси не може да замисли како је то ноћити у тамници...“ (Vratislav 1961: 169). На крају ове мучне авантуре, коју аутор динамично и детаљно описује, стиже и уздах: „Ах, како смо

се присећали наше драге домовине! Шта све нисмо обећавали Господу Богу како би нам помогао..." (Vratislav 1961: 172). У последњем делу, „На слободи“, укратко описује ослобађање чланова цареве делегације из Црне куле, а опис повратка је у духу захвалности Богу што су све преживели.

Следећи чешки путник који је оставио писани траг о свом боровку на Балкану је Хержман Черњин из Худењица (Heřman Černín z Chudenic, 1576–1651). Овај путописац потиче из старог и богатог чешког рода, али га историја не бележи као позитивну личност. Кунски наводи да је био миљеник цара Рудолфа II и његовог наследника Матијаша. Прошао је пут од војника, преко царског хетмана до посланика у дипломатским мисијама. Без већег образовања, лаком и безочан у свом каријеризму, изборио се за прилику да у трговачким и дипломатским мисијама путује у Свету земљу, Египат, Холандију, Италију, Шпанију и чак два пута у Цариград као посланик. Први пут у Цариград одлази 1616. на две године, где успева са султаном да склопи мир „на двадесет година“: „И тамо се показао као прорачунљиви профитер, који је успео да искористи и свој дипломатски положај у сврху трговине са Оријентом“ (Kunský 1961: 173). По повратку у Чешку ратовао је на страни цара у Бици на Белој гори 1620. године, тако да после победе Хабзбурга остаје на функцији прашког хетмана и директно учествује у ликвидацији двадесет седам устаника. Тиме се уписује на „црну листу“ чешке националне историје.

На друго дипломатско путовање у Цариград Черњин креће у јуну 1644. године и прелази исти пут као Вратислав. Његова свита плови Дунавом са дванаест бродова. Сачекавши повољнију политичку ситуацију (преговоре Беча и Будимског пашалука)¹⁴, средином јула упловио је у Острогон, где је посетио тамошњег бега, а затим плови до Будимског ејалета, где га је дочекао будимски паша. У Београд стиже 7. августа 1644, а после седам дана са својом свитом креће преко Ниша до Софије на многобројним четворопрезима и тропрезима. На том путу се разболео и у турском граду Једрене указана му је лекарска помоћ. Изнемогао и болестан ипак је стигао у Цариград у коме је остао годину дана. Бавио се трговином коњима, камилама и робом, увећавајући своје богатство. У Беч се враћа преко Београда и Земуна, Митровице, Вуковара, Осијека, Будимског пашалука.

Доживљаји са оба путовања Черњина до Цариграда записана су у дневницима. Дневник са првог путовања 1616–1618. написан је и објављен на немачком језику 1622. године. Сматра се да је дневник водио Адам Венерн (Kunský 1961: 175), док је *Дневник из 1645.* (Deník z r. 1645) Черњин сам написао на чешком језику. Дневник на чешком објављен је у часопису *Lumír* 1856. године. Кунски наводи да се

¹⁴ Будимски пашалук је био административна јединица Османског царства. Обухватала је делове данашње Мађарске, Словачке, Хрватске и Србије.

Черњин строго држао Венерновог модела и да је чак преузимао и његове грешке. Дневник хронолошки прати догађаје који су прецизно датирани. Они се некада записују редовно, дан за даном, а понегде се прескаче више недеља. Записи су углавном веома оскудни, понекада је то само једна реченица са основним информацијама о садржају дана. Черњин не записује географске описе места кроз која пролази, не посматра природу, људе и обичаје, његови записи су штуре информације о плану самог путовања. Опширније записује оно што се тиче њега самог, нпр. како је у неком граду дочекан, какве дарове је добио, шта је било на трпези. Изузетак су детаљно описани сусрети са турским султаном који имају карактер дипломатског извештаја.

Черњин у Београд стиже 7. августа 1644. године. Град назива Грчки Београд.¹⁵ Не помиње његов положај на ушћу две реке, што уобичајено помињу путописци. Черњин пише да га је дочекао управник града, иначе рођени брат његовог комесара. На дочеку је било пуно војске, али и грађана који су посматрали овај догађај. Домаћини су га повели на „лепу ливаду“ која се налази испод зидина. Ту је могао да постави свој шатор, а у цркви да наручи службу како би се Господу Богу захвалио на милости због добре пловидбе Дунавом. У записима следећих дана помиње сусрете са представницима градске управе, али и запажање да је ово крај у коме на плодном тлу и обилном сунцу добро успева винова лоза. Интересантна је констатација како се винова лоза повезује у чокоте, за разлику од начина везивања у домовини. Био је на служби у фрањевачкој цркви, а у граду примећује „грчке трговце слаткишима“ и наводи како је изазивао пажњу мештана. Један дан провео је у обиласку турских положаја у околини града. Занимљива су запажања из Јагодине, коју види као паланку у којој стално свирају трубачи, а његова пратња проводи дане и ноћи једући и пијући. Врло детаљно описује и своје здравствено стање, пошто се разболео на путу од Ниша до Цариграда. Кратка белешка која сведочи о овом граду датирана је : „27. август: Стигао сам у Ниш (српски Ниш); веома леп град, њиме чак до овде управља паша будимског пашалука. Савлада ме је висока температура“ (Сernín 1961: 180).

Кунски у уводном тексту који се односи на овај путопис наводи да је добро упоредити опис Београда из пера Вратислава и Черњина. Док Вратислав пружа основне географске описе положаја града и „разгледа“ око себе, Черњин је фокусиран на штуре записе свог дневног програма, уз тек понеки коментар који се не односи на њега самог. Ипак, ово поређење не открива само два различита погледа на исти град већ и психолошке портрете самих путописаца. Черњин се у својим дневничким записима открива као саможиви и користољубиви карактер, као човек кога не интересује превише географски положај, историја и карактеристике места кроз које пролази.

15 Грчки Београд, тј. Српски Београд, за разлику од Краљевског, тј. Престоног Београда у Мађарској.

Детаљно описује своје здравствено стање, бележи какав је утисак оставио на домаћине, а спреман је и да себе представи као побожног и скромног, док чланове своје пратње благо прекорева због претераног јела и пића. Вратислав се пак представља као толерантан, љубопитљив и објективан посматрач. Иако не крије свој страх и описује муку с којом је поднео недаће у заточеништву, с друге стране спреман је да Турке представи као храбре, честите и побожне.

Слика о Балкану

Читајући одломке из ових путописа, не добијамо само слику о различитим карактерима путописаца, већ и скицу слике о Оријенту и Балкану коју путописци стварају. Слика о Балкану претопљена је у слику о Османском царству и добија своје прве обресе управо кроз ове записе. Турско царство представља се као моћно, ратничко и опасно, иако оријентална егзотика оставља делимично позитиван утисак код путописаца. На путу до Константинопоља путника вребају многе опасности, потребна му је заштита и пратња, може се разболети или завршити у тамници. „Цивилизовани хришћанин“ упознаће нову културу, веру, обичаје, можда ће доживети и срдчан дочек, али ће му глава бити у торби. Истовремено, шаље се слика о моћном царству које прети цивилизованом свету. Султан и Турци посматрани су као стварни или потенцијални непријатељи, као освајачи:

Код Хабзбурга је изузетно снажна антитурска пропаганда створила стереотип о отоманским Турцима као о дивљим, крволочним и нехуманим људима и демонизовала овог противника као оличење традиционалног непријатеља хришћанства. (Todorova 2006: 152)

Територије, народи, језици и обичаји са којима се поменути чешки путописци сусрећу на путу за Константинопољ посматрају се као провинција моћног Османског царства. Народи који ту живе су потчињени и „успутни“. Путописци врло често не праве етничке разлике, те се тако Срби, Румуни и Бугари најчешће називају Грцима. Чланови изасланстава немају ширу слику о просторима преко којих пролазе, њихов циљ је зацртан и на њега се фокусирају. Све што успут доживе или приметне они само констатују и не улазе у тумачења или поређења појава. Њихова слика о Балкану, кога још увек тако не називају,¹⁶ претопљена је у слику Османског царства, а описују само оно што виде у близини Трајановог пута. Тако већи део данашње Југоисточне Европе остаје неописан у чешким изворима овог периода.¹⁷

16 Већина европских путописаца пре 19. века не користи појам Балкан. Током 18. века имена Балкан и Хемус користила су се напоредо и означавала су планински венац који дели Бугарску од Истока ка Западу и пружа се паралелно са Дунавом (Todorova 2006: 77–105).

17 Није такав случај са свим хабзбуршким емисарима. Било је и оних који су били

Тако се постепено ствара стереотип о читавом простору Балканског полуострва који се поистовећује са одликама и особинама једног царства које се доживљава као претња и непријатељ. Тек са периодом просветитељства, почетком 18. века, долази до промене у представи о Османском царству, а почиње да се пише и о „новооткривеним“ народима који се сусрећу на путу до Цариграда. Тако је у Јени 1743. објављена књига у којој се помињу различите етничке и друге групе које се срећу на овом путу: хусари, хајдуци, устаници, Словени, албански полицајци, становници Вараждина, Личани, Хрвати, Срби, Власи, Далматинци, ускоци... (Todorova 2006: 157) Постепено се уобличава представа о Балкану као о посебном географском и културном ентитету, али истовремено се постепено стварају и стереотипи о Балкану.

Уколико прихватимо став Клауса Рота да сусрети међу културама ретко отпочињу од нулте тачке и да је готово сваки нови сусрет две културе одређен и ранијим контактима или историјским искуством са другом културом, а што је сачувано у колективном памћењу (Rot 2000: 270), онда ови најстарији сачувани чешки путописи о Балкану добијају ново значење. Наиме, представе Чеха о Балкану измениће се почетком 19. века, у периоду националног препорода словенских народа. На таласу рађања идеје о словенском заједништву балкански Словени постају нова инспирација за чешке путописце. Тада ће Балкан бити посматран као део великог словенског света, али и као граница између западне и источне културе, граница између Европе и Оријента. Чешки путописци 19. века, попут Јана Неруде (Jan Neruda, 1834–1891) и Витџезлава Халека (Vítězslav Hálek, 1835–1874), као новинари и књижевници, у путописним фељтонима описиваће своја запажања и утиске са путовања које је било трасирано другачије од путање кретања ранијих путописаца, али са истим одређиштем. У питању је поново Цариград, а њихова траса кретања до некле је измењена.

Халек први пут стиже на Балкан 1865. године и тада пролази кроз Србију, Црну Гору, а одатле путује у Цариград. Као уредник новина *Národní listy* редовно је слао редакцији путописне цртице и фељтоне са својих путовања. Захваљујући њима, данас можемо реконструисати Халекове утиске и доживљаје из овог дела света.¹⁸ Халек у својим фељтонима не помиње појам Балкана, али пишући о Србији и Црној Гори свуда примећује трагове оријенталне културе и то на аутора оставља утисак егзотичности. Његова представа

осетљиви на етичке разлике на Балкану. Неки други путописци 16. века, као што су Курипешкић, Вранчић, Дершвам, Бубек, Герлох, Швајгер и Лубенау тачно су разликовали словенске групе и оставили су драгоцене описе ношње, игара и обичаја код Срба, Бугара, Далматинаца (Todorova 2006: 153).

¹⁸ Халекови фељтони касније су објављени у оквиру његових сабраних дела (Hálek, Vítězslav. *V Srbském Bělehradě. Výbrané spisy* Hálkovy. Praha: Ferdinand Schulz, 1887).

Оријента је хаос, врева, бука, прљавштина и лењост. Посебно о томе пише у чланцима које током 1866. године шаље из Цариграда. Овај град га фасцинира својим положајем на Босфору, али у сваком детаљу, поступку, кратком разговору са становницима, препознаје се Халеков став да се ради о другачијем свету који због своје непредвидивости може бити и опасан. Своје путописне извештаје као да пише на брзину, журећи да се што пре врати у Европу.

Неруда је на свом путу прошао кроз Хрватску, Босну, Србију, обишао је Београд, Букурешт, Атину и Цариград. Из сачуване преписке са савременицима јасна је Нерудина одлука да своје новинске путописне фељтоне, које је слао редакцији од 1868. до 1871. године, објави у виду повезане књижевно-уметничке целине. Тако настаје путописна књига *Слике из њуђине* (*Obrazy z ciziny*, 1872). Неруда покушава да објективно сагледа живот на Балкану, узимајући у обзир природне, историјске и друштвене околности које га карактеришу и настоји да стечена сазнања што верније пренесе чешком читаоцу. Детаљни описи архитектуре градова, културно-историјских посебности, изгледа људи и њиховог свакодневног живота проширени су размишљањима о узроцима и последицама реалног стања. Балкан је за њега мешавина европског и оријенталног, то су културе које деле Запад и Исток, Европу и Блиски Исток. Аутор не црта географске границе Балкана, али помиње Београд као „капију Оријента“.¹⁹

Халек и Неруда бележе своја запажања са пута у Цариград много касније од првих чешких путника за Константинопољ. Другачије историјске околности мењају угао њиховог погледа на Балкан, а и сама форма њихових записа прошла је далек пут развоја путописног жанра. Османско царство више није сила која може да угрози Средњу Европу, подељене су историјске карте нових доминација, те се Балкан сада посматра више као егзотична дестинација. Путописци нису више чланови дипломатских и мировних мисија већ етаблирани писци који у форми путописних фељтона преносе своје доживљаје и утиске. Ипак, неки стереотипи остају непромењени, јер „сваки културни контакт стога је одређен и сопственим или пренесеним искуством које је оставило конкретан траг или добило израз у специфичним представама о другом“ (Rot 2000: 270). Балкан се и даље посматра као део османског наслеђа, као мешавина европске и оријенталне културе, али и као „тамни вилајет“ Европе, где вребају различите опасности.

Стварању такве слике о Балкану, стварању стереотипа који су до данас у великој мери непромењени, свакако су допринели и први путописи чешких аутора који су путовали за Константинопољ. Путописи врло често јасно исказује општи став, прихваћене моделе

19 Више у: Корда-Петровић, Александра, „Чешки путописци о Београду“, *Славистика*, књ. XVI, Славистичко друштво Србије, Београд, 2012, стр. 486–492.

размишљања, као и предрасуде једне средине према другој. Могуће је кроз време и периоде пратити промене тих ставова, препознавати променљиве односе према стварности и утврђивати факторе који на такве промене утичу. Путописац често преноси и прихваћене ставове свога времена, „његов поглед је посредован матрицама присутним у ширим друштвеним дискурсима...“ (Гвозден 2011:18), тако да у овим путописима можемо препознати и много шири контекст од владајућих ставова и размишљања. Такође, уколико прихватимо тезу да се „путопис као приповест темељи на сусрету“ (Гвозден 2011:18), у разматраним чешким путописима налазе се подаци и о давним сусретима између чешке и српске културе.

ЛИТЕРАТУРА

- Budovec, Václav z Budova. „Z Budovcova Antialkoránu“. U: Kunský, Josef. *Čeští cestovatelé (díl první)*, Praha: Orbis, 1961. 120–122.
- Vratislav, Václav z Mitrovic. „Z příhod Václava Vratislava z Mitrovic“. U: Kunský, Josef. *Čeští cestovatelé (díl první)*, Praha: Orbis, 1961. 162–172.
- Гвозден, Владимир. *Српска њујоркиска култура 1914–1940*. Београд: Службени гласник, 2011.
- Јовановић, Гордана. „Константин Михаиловић из Островице, Јаничарове успомене или Турска хроника. Пример пољско-чешко-српских веза у средњем веку“. Зборник *Од Мораве до Мораве*. Ур. Верица Копривица и др. Нови Сад, 2011. 243–253.
- Kabátník, Martin. „Z Kabátníkova cestopisu“. U: Kunský, Josef. *Čeští cestovatelé (díl první)*, Praha: Orbis, 1961. 79–86.
- Kunský, Josef. *Čeští cestovatelé (díl první)*, Praha: Orbis, 1961.
- Polišenský, Josef (red.). *Česká touha cestovatelská – cestopisy, deníky a listy z 17. století*. Praha: Odeon, 1989.
- Поповић, Михаило. *Од Будима до Константинпољска. Via Traina у свештој њујоркиској литератури у периоду од 14. до 16. века*. Нови Сад: Академска књига, 2017.
- Rot, Klaus. *Slike u glavama*. Prevod Aleksandra Bajazetov Vučen, Beograd: Biblioteka XX vek, 2000.
- Tesař, Martin. „Příhody Václava Vratislava z Mitrovic v kontextu dobových turcik: recepce a inspirace“. Olomouc. Diplomová práce, 2013.< <https://docplayer.cz/25553054-Prihody-vaclava-vratislava-z-mitrovic.html>> 11. 2. 2019.
- Todorova, Marija. *Imaginarni Balkan*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2006.
- Černín, Heřman z Chudenic. „Z cestopisu Heřmana Černína sepsaného v češtině“. U: Kunský, Josef. *Čeští cestovatelé (díl první)*, Praha: Orbis, 1961. 177–185.

Aleksandra Korda Petrović

On the Way to Constantinople – Czech Travel Writers in the Balkans

Summary

The 17th-century Czech travelogues, written in Latin and Czech, by Václav Budovec of Budova (*Anti-alkoran*, 1614), Václav Vratislav of Mitrovic (*The Experiences of Václav Vratislav of Mitrovic, which he had in the Turkish capital Constantinople, encountered in his imprisonment in 1591 and recorded upon his happy return in 1599*) and Heřman Černín z Chudenic (*Diary of 1645*) are testimonies of the beginnings of creating a stereotypical image of the Balkans, which the following Czech travel writers would adopt. As members of the Hungarian diplomatic missions, they recorded their adventures, impressions and thoughts in the form of religious polemics, adventure writings and diary entries. The lands, peoples and customs which these Czech travel writers encounter on their way to Constantinople are viewed as the province of the mighty Ottoman Empire, and the people living there are described as subjugated and “en-route”. The travel writers often do not make any ethnic differences and do not offer a broader picture of the regions they pass, but only describe what they see in the vicinity of the Trajan’s road. Their goal is Constantinople and they are focused on it. Their image of the Balkans, which they still do not name so, is blended into the image of the Ottoman Empire. The Turkish empire is presented as powerful, belligerent and dangerous. On his way to Constantinople the traveler encounters many dangers, he needs protection and escort, he could get ill or end up in prison. This is what gradually shapes a stereotype of the whole Balkan region which is experienced as the area characteristic for the Ottoman heritage. The 19th-century Czech travel writers, Vítězslav Hálek and Jan Neruda, recorded their observations from their trip to Tsargrad much later than the first Czech travelers to Constantinople. The different historical circumstances changed the angle of their views of the Balkans and the form of their records itself had come a long way of the travel-writing genre development. Their travel feuilletons, however, follow the existing “mental maps” of the earlier travel writers and convey the picture of the Balkans as an exotic destination which they regard as a region where the European and Oriental cultures are intertwined and where the tradition of the Ottoman heritage is predominant.

Keywords: Czech travelogue, Trajan’s road, Ottoman Empire, Balkans, Václav Budovec of Budova, Václav Vratislav of Mitrovic, Heřman Černín z Chudenic, travelogue “mental maps”, stereotypes.